

VII. KUMMITUSED

KUMMITUSTE TEKKIMISEST

141. Iga arusaamatu asi või nähtus erutab, ärritab, ehmatab – mõnikord põrutab isegi niivõrd, et organismis tekib füüsilisi korratusi („kusi püksis”, suguline ärritus, närvinõrkemisi jne.), silmade ees läheb kõik kirjuks, ilmuks otsekui nägemusi või viirastusi („hirmul suured silmad”), mis ajavad segi kaine mõistuse, et ei teata, mida teha, või tehakse meeleatusigi, kaotand normaalse vahekorra enda ja välisilma vahel. Kui ümber on veel pime öö või õudne üksindus või põline mets täis saladuslikku häälightsust ja sahinat igalpool või lõpuks öö, üksindus ja mets puha korraga koos, siis tekib iseäranis kergesti igasugu hirmu ja lihtsa arusaamatuse sugereeritud kujusid, viirastusi, silmalummutusi ja – kummitusigi. Kui hakatakse asja või nähtust ligemalt uurima, juhtub küll sageli, et kogu see kummitus saab lõpuks väga lihtsa ja loomuliku seletuse, nagu igaüks oma elus võind tähele panna. Päril klassiliseks näiteks sobib liivlase jutustus, kuis ta tulnud pimedas piki randa, näind kaldal kõvera kuju kumardumas ja tormand ülepääkaela koju, et kummitused on mere-rannas; hommikuvalgel mindud vaatama, – pole olnud ent muud midagi, kui meri uhtund randa suure kõvera kannu, mis liikund vee loksudes, nagu kumarduks keegi (Sr 2 = S. 79). Esitagem muidki liivi kirjeldusi, kus kummituste tõelised põhjused baseeruvad täitsa reaalseil asjaoludel.

VIINAVAAT „MEREKURADIKS” (S. 79)

Jutustaja ise poisikesepõlves läind ühel sügisõhtul hilja randa muda vaatama ja kuulnud, kuis keegi naine karjund hirmsasti Jeest. Poiss arvand, et soldatid vast kisuvad mõnd naist, läind hääle järele ligi ja näind omaenda talust Kërsti't üksinda rannal käsi laotamas, hüplemas ja kisendamas. Poisikest silmates ta põgenend koju, poisikene ise aga märgand meres ühe sellise suure kogu tõusmas. Kogu vajund vee alla ja tõusnud natukese aja pärast jälle. Siis poiss virutand talle peosoleva neljahasalise hanguga, mis läind kolksti vastu raudvitsa. Meres olnud lihtsalt suur viinavaat. Naine aga olnud kodus pikali voodis, nii ärahirmund, et vaja sõita tohtri järele, käsknud veel poisikese isa minna poega päästma. Naine arvand, et vees olnud kurat või merekurat. – Kr Ket 79 (26) > Liivi lugemik II 14.

HÄRG KUMMITELEVAKS „VALGEKS NAISEKS” (S. 79)

Jutustaja tulnud kord pimedas külast koju. Teinepool Sipõl-talu, metsavahi põllu veerel ta näind midagi valendamas. Tal „raband” silmapilk meelde, et seda teekäänakut peetud selliseks kohaks, kus nähtavat kummitusi, ja ta arvand kohe, et see muud midagi ei või olla kui see valge naine, kellest ta kuulnud niipalju kõneldavat. See seisnud põllu ääres ja

kumardund korra. Siis jutustajal hakand hirm, ta peatund ja tahtnud põgeneda juba küla poole tagasi, kui valge kummitus korruga möökind, – see olnudki lihtsalt Tuom-talu valge härg. – Ir 17.

RATTAVITS JUUTI PEKSVAKS KURADIKS (S. 79)

Kaks juuti sõitnud pimedas Dondangenis. Äkki üks saand hoobi selga, ehmund hirmsasti ja arvand, et see on kummitus või kurat, kihutand hobust sõitma, seda enam aga sadand hoope. Hobune väsi ja peatund – kohe lakand ka hoobid. Juut ajand hobuse käima – jälle uued paugud. Lõpuks selgund, et rattavits olnud lahti ja peksnud juuti. – Kr [199].

AHJUROOP REHEPAPI KURADIKS (S. 79)

Üks rehepapp läind ühel õhtul rehte vaatama, kuis ahi põleb. Nii kui ta astund üle künnise, keegi pannud talle ka kaikaga üle otsa. Rehepapp hüüdnud: „Kui sa oled mees, siis pane teist korda veel!” pole kartnud kuraditki ja läind vaatama, mis sääl on, saand aga uue hoobi mööda otsa. Kuid rehepapp pole veelgi kartma löönd, vaid otsind, kus see kurat on, ja näind, et ta astund oma ahjuroobile pääle. Kui tal oluiks hirmu, siis see oluiski kurat valmis! – Kr 236.

VASIKAD KUMMITUSTE PÄHE SURNUKS (S. 79)

(Vt. ka Mt. 1690': 1 Kr [41] - 2 V 25)

Üht vana rehepappi hoiatet ja heidutet alatasa, et rehes on kummitusi, kuid rehepapp pole neid kartnud. Kord ta läind tuppa õhtust sööma. Selle aja sees ta heidutajad lasknud rehte kaks vasikat valla. Vanamees läind rehte magama ja kuulnud krabinat ja käimist kräpt-kräpt. Vanamees arvand, et nüüd kummitused on, ja virutand mõlemad vasikad roobiga surnuks. – Pr 180.

KÜLAPUISID ÜLILOOMULIKKEKS „LOTUKÜBARAIKS” (S. 78 = Mt. 1498')

Kord heinaajal üks tüdruk magand üksi Baža-talu küünis vankril. Külapuisid mustaks määratud nägudega hiilind öösel sinna, sidund salaja köie vankri külge ja vidand vankri kõige tüdrukuga hirmsa ajuga pimedasse metsa. Tüdruk ehmund poolsurnuks ja arvand, et lottkübarad (vt. § 146) söövad ta ära. Kuid „lotud” teind ta ainult raskejalgseks. Ja veel pärast ki tüdruk seletand papile selle küsimise pääle, kust ta lapse saand, et lottkübarad kinkinuvat. – V 209.

VANA ZUONKÕ VINGERPUSSID (S. 78)

(Vrdl. H I 1, 438 < Risti)

1–2) Vana Zuonkõ-talu peremees olnud igavene vigurivänt, kes ehmatelnud alatasa oma teenijaidki. – Kord ta saatnud tüdrukut-poissi hobustega metsa õitsile ja läind ise salajas luurama (1) ~ Jaaniööl ta sõitnud saaniga Ire kirikusse (2). – Noh, ja siis tüdruk ning poiss magand mõlemad kustuva tule man, kuna hobused olnud rukkis. Peremees teind ruttu omale tule keskele aseme liivasse ja heitnud alasti sinna magama (1) ~ seisnud valge palakaga keset tuld (2). Ärgates poissi-tüdrukut ehmund hirmsasti ja lugend paatreid – poiss, see sundind ikka tüdrukut enam lugema (see vist mõistnud enam), et kurat või tont neist lahkuks. Kuid kurat pole kõssandki. Siis nad tormand hobustega koju. Peremees joosnud alasti järele, läind otse läbi Lõz-talu, kus keegi olnud parajasti väljas kusel, – see ehmund pikali alasti kuradist ja joosnud tuppä. Peremees jõudnud varem koju, sõimand hooletuid teenijaid ja ajand nad metsa tagasi. – 1 V 89 –2 Kl [34].

3) Sama lugu jutustetakse veelgi suuremate liialdustega. – Vana Zuonkõ saatnud tüdrukud õitsile ja läind ise valges palakas neid ehmatama. Tüdrukud näind valget meest pedaja juures ja hakand kiunuma ja karjuma, et surm = nõvõ (vt. § 82–84) on metsas. Vana Zuonkõ ise kartnud alati kangesti surma, tema ehmund kah ära, unustand, et ta ise ongi see surm, ja põgenend ühes tüdrukutega kodu voodisse ja hädaldand aina, et surm on seljas. Sest pääle ta jätnud teiste hirmutamise. – Kr 182.

142. Eelpool esitet lood illustreerivad iseloomustavamaid juhuseid, kus igasugu oletetavad kummitused osutuvad täiesti reaalseiks asjeks või olevusiks, on mõnikord isegi lihtsalt teiste inimeste vingerpüsse. Kui kummituse tõeline põhjus selgund, kaob kohe ka tõsine kummituse-mulje ja jääb järele sageli vaid koomiline tunne. Ent põhjused selguvad ju harva, sagedamini need jäävad selgitamata, ja NB siis jääb tõsiselt püsima ka hirmutunne, kummitusest saab otsekui reaalne olevus, kellele tihti ei teata anda küll mingit nimegi mitte, kuid kelle olemasolu usutakse siiski tõsiselt ilma igasugu naljata. Praegusaja inimene, kes teab puha, mis sünnib maailmas, ja mõistab seletada kõike, see ei suuda hästi kujutellagi endisaja inimese hingeelu põlises laanes või kaugel rannal üksinduses, pimeduses ja teadmatuses. Meil on raske isegi jälgida seda hiiglasuurt mõju, mida on avaldand varemalt inimese mõttekäigu ja fantaasia pääle lihtsalt hirmutunne. Hirm teadmatu ees ja tung seletada arusaamatut või põhjendada seda kuidagiviisi on kihutandki massifantaasiat kas või üliloomulikkude põhjuste otsinguile ja juhtind teda looma luulekujusid, kes põhjustavad kõik sellise, mida loomulikul teel selgitada ei saada või ei osata. Aga ega olevikuski inimese tundeelu oma olemuselt pole paljut muutund – muutuvad aja ja moega ainult väljendusvormid ja võtted. Püsind on ka mõistatusliku ees hirmutunne ja selle loodud kujutelmad – ainult nende tõlgitsemine varieerub nii või teisiti, olenedes küll aja, küll olude, küll muutuva elukäsituse mõjust. – Näete, alles Ilmasõja aegu jutustaja ise magand koos teistega soldati-barakis ja tundnud, kuis keegi kiskund tekki tema päält ära, kiskund korra, kiskund teist korda; siis jutustaja karand üles ja karjund: „Kes sa oled? kas sa oled hää hing või paha

hing?” sellest karjumisest kõik virgund unest ja kõneldud, et nemad tundnud kah nii-samasugust kiskumist, kuid püsind vagusi, ja siis nad omavahel arutelnud, et see olnud ikka mõni paha hing: ega siis hää hing poleks tulnud nii kiskuma (L 102 = S. 80). Lisagem veel selliseid jutustusi.

UNERAHU RIKKUJAD (S. 80)

(Vt. umbes samasisulisi jutustusi surnute ja kuradi puhul § 95 (lhk. 39) ja § 133 (lhk. 200). – Vrdl. painajalugusid (LRU III)

1) Oma kolmkümnennd aastat tagasi Däviin-talu (L) peremees magand kord suvel videviku aegu ülal toa pääl heintes. Ta olnud veel ärkvel, kui kuulnud järsku rasket krabistamist heintes, mis liginend temale. Samas ta näind lähenevat nagu üht suurt jämedat tumedat kuju, mõtelnud olevat selle oma laulatet naise ja teind julgesti naise jaoks ruumi, pöördund ühele küljele. Ligitulnud must kogu tahtnud nagu heita talle kõrva, ja tema sirutand ka käed vastu, kuid märgand äkki väga suurt külma lõmast ümargust paljast pääd peaaegu ilma juusteta – ainult mõni seitse-kaheksa juuksetuttu olnud pääs, ja nii suured jämedad lõmased sõrmed olnud sel. Mehel hakand kole hirm, ja ta tormand kohe ülevalt maha tuppa sisse, – ta naine olnud toas. Siis mees võtnud tule ja rutand toa pääle vaatama, kes see on selline. Kuid ta pole leidnud enam mingit jurakat. Siis ta pidand seda külmkingaks või külmkinga lähedaseks sugulaseks – painajaks või võluks. – L 163 (Kummitus on nimetet siin külmkingaks küllap vist ainult meelehääks nende ridade kirjutajale, kes kogus parajasti andmeid külmkinga kohta. – Vt. siiski § 100).

2) Kord kadund Spruoig magand märdipäeva aegu võrguputkas. Sääl tulnud nagu keegi tema juurde ja öelnud: „Kas sa saad sest nurgast välja või!” Tema mõtelnud, mis see on – kas uni või midagi muud. Heitnud uuesti magama. Mees tulnud ajama teda teist korda, kuid tema jäänd siiski oma nurka. Siis mees tulnud kolmandat korda, haarand tal õlekoti nukast kinni ja visand ta putka teise nurka, nii et ta pole saand enam oma kübarat, ei midagi, „heitnud” kolm risti ette ja pannud palja jalu koju. – Sr Ket 38 (8).

3) Jutustaja ise kuulnud kord öösel, kuis kurat tulnud kuulumata tuppa ta päetsi taha, et teda vaevata, aga ta saand lugeda veel ruttu issameie ära, – siis kurat kadund tinatuhka. – Kr [59].

SOLDAT TULEB LEHMI RÖÖVIMA (S. 81 C)

Lūž-külüst Piza pool, idamal oja, on selline koht, Kurtõks-pājka kutsutakse. Sääl va Nabal-talu perenaine karjatand lehma, ja üks soldat tulnud võtma neid lehma ära. Perenaine palund: „Adaite, ne pugaite!” (Vene soldatile naine öelnud vene keeli: отдайте, не пугайте!). Ise joosnud koju. Tulnud vaatama – ei soldatit, ei midagi. – L 58 .

„KUMMITUSTE KÜÜN” (S. 81 D)

Varemalt K'elk-talu (Sr) Päpmäg-niidus olnud palju pisem küün kui praegu ja teises kohas. Selles küünis pole võind mitte üks õitsiline magada: niipea kui heitnud magama, kohe härg möirand ja lõhkund küüni katust. – Sr 102.

143. Keda õieti peavad siis liivlased kummitelijaiks ja milliste nimetusiga nad tõlgitsevad neid? – Kõige üldisem vastus kogu rannikul on praegu see, et kummitelb kurat (IvÜ), nagu selgus juba eelpoolgi esitet lugudest (§ 141, vt. lisaks kuradi päätükki, eriti § 122, 131–135 ja 137), või seletetakse vähe ebamäärasemalt, kummitelijaks on mingi paha vaim= äbjõva ~ slikt' gara (L, Ii, Sr, Ir, Kr, Pr, V) ehk paha hing (L – vt. § 142). Kogu õhk olevat täis neid pahu vaime, mispärast pidavat jumalat paluma, et need inimest kaasa ei viiks ega kiusaks; neil pahul vaimel olevat ka oma päälikud ja ülemad ja puha (Pr). Juba siis, kui inimene kukub järsku „joonelt” maha, juba siis on teada, et sääl oli mingi eihüva või kuradi vaim, kes virutas inimesele otsa või rindu (Pr).

Kuigi kurat on saand Liivis praegu igasugu kummituste harilikuimaks sildiks, ometi ta kõige oma pahade vaimude kompaniiga on alles ristiusu kaup, kuna kummituste põliseks ja päämiseks lähtekohaks on ikkagi surnud, eriti veel erakordsed surnud (vt. vastavaid §§). Isegi eriolevusena kujuteldud surm = nõvõ kummitelb alatasa (vt. § 83–85, vt. ka § 141: Vana Zuonkõ vingerpussid). Surnute poole viitab ka eelpool mainitud „valge naine” (§ 141) ja lehmi rööviv soldat (§ 142). Surnuist on võrsund edasi kummitelb külming, keda käsitleti pikalt ja laialt (pt. V), samuti painaja ja isegi rahavaimud oma enamikus, kelledel peatume edaspidi (LRU III). Surnute poole juhivad lõpuks veel mõned kummituste spetsiaalsed nimetused, nagu alamal näeme (§ 144).

Kõigest sellest hoolimata oleks vist ometi liialdus väita, mida küll ja küll siiski tehtud, et kummituste ürglähtekohaks on olnud alati ja ainult surnud, vaid kummitus näikse olevat ikkagi iseseisev mütoloogiline mõiste massi usundilises teadvuses, mingi hirmu ja arusaamatuse loodud käsitus või kujutelm, kellele ei assotsieeru algselt kaugeltki mitte alati kohe ka surnu mõiste, – alles pärastine primäärsele hirmuafektile järgnev mõistusega arutelu on juhtind massi mõttekäigu enamasti just surnu, uuemal ajal taas kuradi mõistele ja ristind kummitusele siis uued täpsemad nimed, aga need on juba sekundäärsed ehk nii-öelda eesnimed, kuna üldiseks priinimeks neile kõigile jääb ikkagi omaette iseseisvalt eksisteeriv kummitus. Eriti ilmekalt peegeldab sellist ideoloogiat kummituse üks nimetus eestis – viirastus, tüübilised on ka mulgi murdeis esinevad nimetused silmalumb, lummutus ja näitsed (< näidised?): need on nii siis kujud, mis ainult viirastuvad lumbund silmale, need „näikse” ainult olevat. Ja kui hakatakse analüseerima ligemalt sellise „viirastuse” sisu ja olemust, kes ta õieti on, siis satutakse ikka ummikusse: igasugu üliloomulik olevus võib olla ju lõppude lõpuks kah ainult viirastus ja kõlbab järelikult selle nimeks. Esitagem kohe tüübiline näide Eestist kobava ebateadlikkuse pildistamiseks kummituste defineerimisel.

VIIRASTUSE OLEMUSEST

Viirastust usutakse väga tihti ja mitmesugusel kujul nähtama – küll elusa, küll eluta, küll ingli, küll kurati kujul, kaugelt rohkeim siiski kurati kujul, ja on tema üleüldine tähendus siis kaugelt tõine ja laialisem kui hallijal. Suurem jagu viirastusi on ikka kurjast ja hirmutavad. Viirastus näib ka mitte üksi Hallijaga, vaid ka mitme teiste vaimudega sugulane olevat, nagu katk, kodukäijad, koll, kratt, näkk, tont, osalt ka luupaenaja ja maa-alused, ja on vahest nende üleüldine nimetus. Näituseks nimetab rahvas iga arusaamata nägemist esite viirastuseks ja arvab siis pärast, mis ta oli, kas kodukäija, kratt, näkk, surm. Kui keegi raskest haige on, arvatakse seal ligidal ikka palju viirastusi nägema ja ööldakse peale surma ikka: see oli aga tema surm, muud ühti! Viirastuse tähendus on seega kogoni laialine, võib olla aga, et mõni teravam uurija või tähelepanija selle kohta ühisemat otsust leiab. – H II 33, 768 I < Jüri.